

В.С. Тиліщак

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЕЛЕВО-РУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА (1973—2000)

У статті висвітлено історію досліджень могильника в с. Чернелів-Руський під Тернополем, який у 1973—2000 рр. досліджував тернопільський археолог І.П. Герета.

Серед пам'яток черняхівської культури до найретьніше розкопаних належить і Чернелево-Руський могильник, який понад чверть століття досліджував тернопільський археолог Ігор Петрович Герета (1938—2002). На жаль, передчасна смерть дослідника призупинила вивчення пам'ятки.

Хоча пам'ятку неодноразово згадують в узагальнювальних працях, присвячених проблемам давньої історії України (Давня... 2000, с. 43, 101; Баран 1998, с. 175; Славяне... 1991, с. 138), але й досі переважну частину матеріалів могильника не систематизовано й не введено в науковий обіг. Отже, необхідно виправити цю ситуацію. У цій статті висвітлено питання історії дослідження Чернелево-Руського могильника.

Могильник розташований на північній околиці с. Чернелів-Руський Тернопільського р-ну Тернопільської обл. на території колишнього хутора Чолганщина і займає вершину пагорба на правому березі р. Гнізна, притоки р. Серет (доплив Дністра). Урочище має назву «Могилки». Слід згадати, що у науковій літературі кінця XIX — першої половини XX ст. є повідомлення про археологічні знахідки на території хутора Чолганщина. Зокрема, про давньоруський курганний могильник у цій місцевості та окремі знахідки переважно давньоруського часу згадують Б. Януш, О. Ратич та ін. (Janush 1918, s. 226—227; Ратич 1957, с. 72). Щоправда, вже у 1973 р. жодних ознак курганного могильника не спостерігалось (Герета 1973/79, с. 2).

У центральній частині пам'ятки було розташовано колгоспну бензозаправну станцію, демонтовану наприкінці 1990-х рр. (від неї залишилися лише фундаменти будівель). Західна частина могильника зайнята сільськими городами, а південно-східна — забудована (асфальтованою дорогою, сільськими садибами і спорудами тваринницької ферми). Південну окраїну пам'ятки було зруйновано ще в першій половині — середині XX ст. глиняним кар'єром, на час відкриття могильника вже закинута.

© В.С. ТИЛІЩАК, 2006

Дослідження могильника розпочалося наприкінці липня 1973 р. після виявлення місцевим краєзнавцем, директором Чернелево-Руської початкової школи Р.П. Закоршмянним «старовинних посудин», вигорнутих бульдозером під час будівельних робіт у садибі одного із жителів села. Про знахідку краєзнавець повідомив Тернопільський краєзнавчий музей (Герета 1973/79, с. 1).

У серпні того самого року на могильнику розпочалися рятівні розкопки експедиції музею під керівництвом І.П. Герети. Керуючись розповідями селян про порушені поховання, І.П. Герета в різних місцях урочища заклад 5 невеликих розкопів, у яких дослідив 6 поховань. У 5 випадках це були рештки трупопокладень, і лише пох. № 1 містило кальциновані кістки. Інвентар у похованнях був невиразним, за винятком могили № 1, з якої почалося дослідження могильника. На основі зазначеного поховання дослідник за результатами першого сезону досліджень могильника зробив припущення про «відкриття першого на цій території (Західне Поділля — В. Т.) могильника зарубинецької культури, який попередньо можна датувати II ст. до н. е.» (Герета 1973/79, с. 6). Інформацію про відкриття пам'ятки І.П. Герета надіслав у збірник «Археологические открытия». Щоправда, редактори видання інтерпретували могильник як пам'ятку волинської групи полів поховань (Герета 1974, с. 257; 1974/81, с. 2, примітка).

Детальніший аналіз матеріалів могильника змусив й І.П. Герету по-іншому інтерпретувати пам'ятку. Подальші дослідження довели, що пам'ятка багатощарова. У нижньому її шарі виявлено рештки трипільського поселення, представленого переважно фрагментами характерної для цієї культури кераміки. Відкриті протягом першого року досліджень поховання належать різним хронологічним періодам. Пох. № 1 віднесено до поморської культури, а пох. № 2, відкрите за 97 м на північний захід від першого, досліднику до останнього часу інтерпретувати не вдалося. І.П. Герета писав про нього, як про «невизначене, можливо, епохи бронзи» (Ге-

рета 2000/119, с. 2). Безінвентарні пох. № 3, 4, виявлені в стіні закинутого глиняного кар'єру на південному краю урочища, та пох. № 5 у південно-східній частині пам'ятки виявилися давньоруськими. Пох. № 6, розміщене на південний схід від будівлі бензозаправки, інтерпретовано як черняхівське.

У 1974 р. для детальнішого вивчення могильника І.П. Герета розширив 1, 3, 4, 5 розкопи, дослідивши 17 поховань черняхівського та давньоруського часу. Проведені роботи дали змогу уточнити планіграфію пам'ятки. З'ясувалося, що північну та центральну частини урочища займає черняхівський могильник. На південь від нього розташоване давньоруське кладовище, а на західній його межі — поморське поховання. Намагання дослідника виявити інші поморські поховання не дали результатів. Лише у 1977 р. за 70 м на схід від першого, посеред масиву поховань черняхівського могильника, було відкрито друге поморське поховання (пох. № 56) (Герета 1977/38, с. 14).

Згідно з проведеними І.П. Геретою розвідками, за 200 м на схід від могильника, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Гніздна, розташоване черняхівське поселення (Герета 1974/81, с. 21).

У наступні роки дослідник зосередив свою увагу на дослідженні черняхівського могильника, поступово розширюючи розкоп № 5. Роботи на інших розкопах після 1974 р. практично не проводилися. Розкопки могильника приносили цікаві відкриття. Зокрема, в 1977 р. у черняхівському похованні № 55 було виявлено унікальний скарб землеробських знарядь (Герета 1977/38, с. 17). У 1985 р. досліджено яму завглибшки понад 6 м, яка, можливо, була своєрідним ритуальним центром черняхівського могильника (Герета, 1985/79-а, с. 9). Одними із найцікавіших відкриттів могильника стали досліджені в 1994 р. так звані князівські поховання (пох. № 264 і № 265) з унікальним набором інвентарю (Герета 1994/90, с. 7—16).

У середньому за один польовий сезон І.П. Герета досліджував близько 10—12 поховань. Особливо масштабними роботи на могильнику були в 1988 р., коли будівництво асфальтної дороги до сусіднього с. Жовтневе загрожувало руйнуванням частини пам'ятки. В результаті рятівних розкопок у південно-східній частині могильника було досліджено 53 поховання (Герета 1988/124, с. 2).

До 2000 р. майже всю доступну для дослідження територію урочища було розкопано, крім західної окраїни пам'ятки, зайнятої сільськими городами (Герета 2000/119, с. 2). Всього за час досліджень могильника було відкрито близько 7000 м² площі, на якій розкопано 315 поховань: 1 невизначене (пох. № 2), можливо, епохи бронзи, 2 — поморських (пох. № 1 і № 56), 288 — черняхівсь-

ких і 24 — давньоруських. Крім того, дослідник також зафіксував низку решток знищених сучасними земляними роботами поховань, не включених у перелік досліджених поховань, від яких залишилися лише окремі фрагменти кісток.

І.П. Герета під час польових досліджень досить ретельно фіксував усі деталі поховань. Особливістю методики розкопок І.П. Герети була розбивка розкопу із послідовною нумерацією квадратів і відсутністю сітки. Незважаючи на те, що деякі деталі методики розкопок Чернелево-Руського могильника з сучасного погляду не досконалі (наприклад, відсутність точної прив'язки індивідуальних знахідок у межах квадратів), це не применшує значення матеріалів пам'ятки для науки.

Інформацію про розкопки могильника І.П. Герета регулярно публікував у щорічниках «Археологические открытия». Щоправда, це були стислі інформаційні повідомлення про результати польового сезону із переліком найцікавіших знахідок (Герета 1974, с. 257—258; 1977, с. 280—281; 1978а, с. 310; 1979, с. 317—318; 1981, с. 238; 1983, с. 251; 1984, с. 250—251; 1985, с. 268; 1987, с. 319—320). Подібні, переважно оглядові, матеріали про відкриття в Чернелеві-Руському дослідник публікував і в низці інших видань (Герета 1990, с. 29—31; 1991, с. 29—31; 1993, с. 47—49).

Про результати досліджень у Чернелеві-Руському І.П. Герета доповідав на багатьох наукових конференціях, матеріали деяких із них видавались у вигляді тез (Герета 1978, с. 90; 1990, с. 56—59). Найширше матеріали черняхівського могильника дослідник представив на Міжнародній конференції, присвяченій вельбарській культурі, в Любліні 1989 р. (Герета, 1989, s. 283—313). Зокрема, серед особливостей могильника І.П. Герета виділяв майже повну відсутність трупоспалень та обрядову порушеність 95 % поховань (Герета 1989, s. 284). Також дослідник зазначив, що на могильнику близько 15 % поховань із черняхівським поховальним інвентарем містять речі вельбарського типу (Герета 1989, s. 284).

У 1990 р. І.П. Герета звернув увагу на наявність на черняхівському могильнику двох хронологічних зон: ранньої у північно-західній частині могильника, де переважають поховання північної орієнтації, та пізнішої — у південно-східній частині, де здебільшого виявлено поховання західної орієнтації. Також він наголосив на обрядовому характері порушень черняхівських могил. Дослідник вбачав етнографічну аналогію цій традиції у звичаї «перемивання кісток» (Герета 1990, с. 56—57). Ці висновки у розширеному вигляді було опубліковано в 1995 р. (Герета 1995, с. 144—163).

Значну увагу І.П. Герета приділяв «князівським похованням», відкритим у 1994 р. Різним

аспектам проблеми виділення князівських поховань на могильниках черняхівської культури та місця чернелево-руських поховань серед них дослідник присвятив низку публікацій (Герета 1997, с. 16—38; 1999, с. 9—11; 1998а, с. 136—139; 2002, с. 223—236).

Також І.П. Герета опублікував матеріали померських поховань могильника (Герета 1998, с. 511—516). На сьогодні в науковий обіг не введено давньоруські матеріали пам'ятки.

В археологічній науці Чернелево-Руський могильник найбільш відомий як пам'ятка черняхівської культури, але інші дослідники, як правило, залучали матеріали пам'ятки не повною мірою, що зумовлено станом їх введення в науковий обіг. Зокрема, в працях, присвячених систематизації поховальних звичаїв носіїв черняхівської культури, матеріали могильника залучали обмежено (Никитина 1985; Симонович, Кравченко 1983).

Більшу увагу матеріалам могильника приділено в працях, присвячених хронології черняхівської культури. Зокрема, Є.Л. Гороховський виділяє цілу низку поховань пам'ятки, що, на його думку, належать до найраніших («ружичанської» та «бережанської») фаз черняхівської культури (друга третина III — перша третина IV ст. н. е.) (Гороховський 1988, с. 45). О.О. Гей та І.А. Бажан також відносять низку поховань на Чернелево-Руському могильнику до раннього періоду черняхівської культури (Гей, Бажан 1997, с. 41—42, 110, табл. 38). Проте дослідники також зауважують і «окремі поховання», що належать до

четвертого періоду черняхівської культури (близько 340/350—375 рр. н. е., за О.О. Геєм та І.А. Бажаном) (Гей, Бажан 1997, с. 44, 48).

В.Д. Баран у своєму дослідженні черняхівської культури звертав увагу на відсутність на могильнику трупоспалень, а також на наявність могил із заплечиками (Баран 1981, с. 118). Крім того, в літературі неодноразово згадується знахідка скарбу землеробських знарядь із могильника (Славяне... 1991, с. 138; Славяне Юго-Вос-точной Европы... 1990, с. 162).

У 2004 р. київський антрополог Т.О. Рудич опублікувала антропологічні матеріали Чернелево-Руського черняхівського могильника (Рудич 2004, с. 388—396), які є першою репрезентативною серією, що дає уявлення про фізичний тип населення Західної України першої половини I тис. н. е. (Рудич 2004, с. 388—396). За висновками Т.О. Рудич, населення черняхівської культури з могильника є змішаним. Чоловічі та жіночі групи сформовані на різній морфологічній основі. Домінують антропологічні зв'язки з пам'ятками вельбарської культури Польщі (масломенчської групи та нижньої Вісли) (Рудич 2004, с. 388—396).

На цей час у відділі слов'янської археології Інституту археології НАН України розпочато роботу над систематизацією та введенням у науковий обіг у повному обсязі матеріалів Чернелево-Руського могильника. Видання матеріалів пам'ятки також стане гідним ушануванням пам'яті І.П. Герети, який зробив значний внесок в археологічне дослідження Тернопільщини.

Баран В.Д. Давні слов'яни — К., 1998.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Давня історія України. Слов'яно-Руська доба. — К., 2000. — Т. 3.

Гей О.А., Бажан І.А. Хронологія епохи «готських походів» (на території Восточної Європи і Кавказу). — М., 1997.

Герета І.П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника Тернопільського району Тернопільської області // *Наук. арх. ІА НАН України № 1973/79.*

Герета І.П. Звіт про роботу експедиції у с. Чернеліві у 1974 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1974/81.*

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у с. Чернелів-Руський в 1977 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1977/38.*

Герета І.П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури в с. Чернелів-Руський у 1985 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1985/79-а.*

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у Чернелів-Руському у 1988 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1988/124.*

Герета І.П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури у с. Чернелів-Руський, що на Тернопільщині у 1994 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 1994/90.*

Герета І.П. Звіт про розкопки черняхівського могильника в Чернелів-Руському в 2000 році // *Наук. арх. ІА НАН України № 2000/119.*

Герета І.П. Разкопки Чернелево-Русского могильника // *АО 1973 года.* — 1974. — С. 257—258.

Герета І.П. Новый памятник черняховской культуры // *АО 1976 года.* — 1977. — С. 280—281.

Герета І.П. Исследования черняховского могильника в Чернелеве-Русском // *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР.* — Ужгород, 1978. — С. 90.

Герета І.П. Новые исследования в Чернелеве-Русском // *АО 1977 года.* — 1978а. — С. 310.

Герета І.П. Исследования в Тернопольской области // *АО 1978 года.* — 1979. — С. 317—318.

Герета І.П. Исследования памятников черняховской культуры в Западной Подолии // *АО 1980 года.* — 1981. — С. 238.

Герета І.П. Исследования черняховских могильников в Западной Подолии // *АО 1981 года.* — 1983. — С. 251.

Герета І.П. Исследования на Тернопольщине // *АО 1982 года.* — 1984. — С. 250—251.

- Герета И.П.* Исследования в Тернопольской области // АО 1983 года. — 1985.— С. 268.
- Герета И.П.* Исследования могильников черняховской культуры на Тернопольщине // АО 1985 года. — 1987.— С. 319—320.
- Герета И.П.* Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // *Kultura wielbarska w miodszym okresie rzymskim.* — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 283—313.
- Герета И.П.* Нові пам'ятки черняхівської культури Західного Поділля // Тези доп. і повідомл. І Тернопільської обл. наук. істор.-краєзн. конф. — Тернопіль, 1990. — Ч. 1. — С. 56—59.
- Герета И.П.* Розкопки черняхівського могильника в Чернелів-Руському // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 29—31.
- Герета И.П.* Рятувальні розкопки у Чернелеві-Руському // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології в Україні. — Вінниця, 1990а. — С. 29—31.
- Герета И.* Нові матеріали із Чернелева-Руського // АДУ 1992 року. — 1993. — С. 47—49.
- Герета И.П.* Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 144—163.
- Герета И.П.* Археологічні відкриття у Чернелеві-Руському в 1994 році // Наук. зап. Тернопільського краєзн. музею. — Тернопіль, 1997. — Кн. 2. — Ч. 1. — С. 16—38.
- Герета И.* Поховання поморської культури в Чернелеві-Руському // Зап. НТШ. — Львів, 1998. — Т. 235: Праці Археологічної комісії. — С. 511—516.
- Герета И.* Про так звані князівські поховання // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали ІХ наук. істор.-краєзн. міжнар. конф. — Луцьк, 1998а. — С. 136—139.
- Герета И.* Проблеми вивчення так званих князівських поховань черняхівської культури у світлі нових відкриттів // 100 років вивчення культур полів поховань на Україні: Тези. — К., 1999. — С. 9—11.
- Герета И.* Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури (на підставі нових досліджень) // Зап. НТШ. — Львів, 2002. — Т. 244: Праці Археологічної секції. — С. 223—236.
- Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — М.: Наука, 1988.— Т. 4. — С. 34—46.
- Никитина Г.Ф.* Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985. — 209 с.
- Ратич О.* Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957. — 97 с.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення могильника черняхівської культури Чернелів-Руський // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 388—396.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вип. Д. 1-22. — 150 с.
- Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э.* / Под ред. И.П. Русановой, Э.А. Симоновича. — М.: Наука, 1993. — 328 с.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период* / В. Баран, Е. Максимов, Б. Магомедов и др.— К.: Наук. думка, 1990. — 488 с.
- Janush B.* Zabutki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwow, 1918. — 310 s.

Одержано 03.02.2005

В.С. Тылицак

ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕРНЕЛЕВО-РУССКОГО МОГИЛЬНИКА (1973—2000)

В статье освещается история исследований могильника в с. Чернелів-Русский под Тернополем, который в 1973—2000 гг. раскапывал тернопольский археолог И.П. Герета. В статье обращается внимание на то, что памятник многослойный. На могильнике исследованы погребения поморской (2 погребения), черняховской (288) культур и древнерусского времени (22), а также одно не определенное, возможно, бронзового века. Отмечается, что Чернелево-Русский могильник — один из наиболее полно раскопанных памятников черняховской культуры. Дается краткая характеристика состояния введения в научный оборот материалов могильника и историографии памятника. Акцентируется внимание на актуальности систематизации и введения в научный оборот материалов могильника в полном объеме.

V.S. Tylishchak

THE STUDY OF THE CHERNELIV-RUSSKYJ BURIAL GROUND (1973—2000)

The article covers the research history of the burial ground in the village of Cherneliv-Russkyj near Ternopil, which was being excavated by the Ternopil archaeologist I.P. Gereta from 1973 to 2000. The article points out the multi-layer character of the monument. The examined burials from this burial ground are attributed to the following cultures: Pomorska (2 burials), Cherniakhivska (288) and those of Ancient Rus time (22), as well as one unattributed burial, possibly of the Bronze Age. It is pointed out that the Cherneliv-Russkyj burial ground is one of the most fully excavated monuments of the Cherniakhivska culture. A short description of the present situation introducing the burial materials to the academic community and the historiography of the monument is given. The urgency and importance of systematization and full introduction of the burial ground materials to the academic circles is emphasized.